

UVOD U MIRILA U KONTEKSTU

Mario Katić

Osnovna je namjera ove knjige nastaviti kontekstualizirati praksu gradnje *mirila*, odnosno obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom. U najširem smislu *mirila* promatramo kao prakse obilježavanja odmaranja s pokojnikom na mjestu koje je zajednica odredila i prije rabila u tu svrhu, a ono se nalazi na putu od pokojnikove kuće do groblja (Katić 2017: 15). Ova publikacija zamišljena je kao svojevrsan nastavak povijesnih, arheoloških, geografskih i etnoloških istraživanja koja su se provodila na području južnog Velebita i rezultirala zbornikom *Mirila: kulturni fenomen* (2010). Kako bismo na približno sličan interdisciplinarni način proširili razmatranja *mirila* na prostor Bukovice i Ravnih kotara, ali uzimajući u obzir i prostor južnog Velebita, bilo je potrebno provesti istraživanja i publicirati zbornik koji bi na tragu navedenog zbornika ponudio društveni, kulturni, demografski, povijesni i geografski kontekst *mirila*. Iako su suvremeni konteksti podjednako relevantni za razmatranja fenomena *mirila* (Katić 2017), a u planu su i neke nove interpretacije (Katić 2023, 2024), smatrao sam da je podjednako važno posvetiti se i kontekstu u kojem *mirila* Bukovice i Ravnih kotara imaju religijsko i simboličko značenje. Stoga, petnaest godina nakon objave *Mirila: kulturni fenomen* (2010.), pred vama je još jedan zbornik o *mirilima*. Cilj mu je promotriti *mirila* Bukovice i Ravnih kotara, ali i južnog Velebita, u najširem mogućem kontekstu uzimajući u obzir raznovrsne ali konstituirajuće procese (društvena, demografska i migracijska kretanja), geografske i kulturne odrednice (krajolik i geomorfološke osobitosti), obiteljski život i svakodnevicu, predaje i vjerovanja, kao okvir unutar kojega bismo trebali bolje razumjeti značenja, korištenja i transformacije kroz koja su *mirila* prolazila.

Prethodna istraživanja *mirila* bila su usmjerena isključivo na prostor Velebita (Krajač 1934; Glavičić 1980; Pleterski i Šantek 2010; Trošelj 1991, 1992, 1995), a u kontekstu toga prostora na njihova simbolička i religijska značenja, te interpretaciju ornamentike (Trošelj, 1981/1982, 2010, 2013).

Proširivanjem fokusa istraživanja te pokušajem kontekstualizacije prakse *mirila* u različitim kontekstima u kojima se očituje (Katić i Kale 2013; Katić i Milanović Radić 2017; Katić 2017) donekle su se produbila saznanja i razumijevanja *mirila* šireg područja dalmatinskog zaobalja, a posebno Bukovice i Ravnih kotara, koja su nedavno najviše i bila u fokusu istraživanja, ali o kojima se najmanje pisalo. U tom smislu, ova monografija svakako ima svoje mjesto u procesu razumijevanja fenomena *mirila*, ponajprije njegove prošlosti, kulturnog i društvenog konteksta tijekom vremena u kojem su *mirila* široko rasprostranjena praksa i još uvijek u upotrebi.

Monografija *Mirila u kontekstu* rezultat je višegodišnjih rekognosciranja terena i istraživanja provedenih u sklopu nekoliko programa Ministarstva kulture i medija. Tijekom prve faze istraživanja koja su se provodila od 2011. do 2013., izvršen je pregled terena i dokumentacija lokaliteta s *mirilima* na administrativnom području današnjih gradova Obrovac i Benkovac. Nositelj programa pod nazivom *Mirila – svjedok tradicije* bio je Zavičajni muzej Pučkog otvorenog učilišta Obrovac. Od 2014. do 2017. istraživanja, kojima je obuhvaćen i dio Ravnih kotara, provedena su unutar programa pod nazivom *Mirila Zadarske županije: nematerijalna kulturna baština*, čiji je nositelj bio Odjel za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru.

Jedan od motiva za realizaciju ove monografije bilo je to što su se *mirila* do etnografskih istraživanja provedenih u sklopu izrade doktorskog rada pod naslovom *Mirila od rituala do teatra: prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u zaobalnom dijelu primorske Hrvatske* (Katić 2015) istraživala isključivo kao izdvojeni fenomeni. Međutim, *mirila* nisu postojala niti postoje izdvojena iz konteksta svakodnevice, drugih običaja kao što su posmrtna prakse ili pak društvenih, ekonomskih, kulturnih i političkih procesa i mijena. U publikaciji *Smrt u dalmatinskom zaleđu: mirila od rituala do teatra* (Katić 2017) pokazano je kako različiti konteksti utječu na značenja koja *mirila* mogu imati i koja se pridaju *mirilima* kao materijalnim objektima, ali i praksama i znanjima koja su 2007. proglašena nematerijalnom baštinom Republike Hrvatske. U toj publikaciji *mirila* su promatrana u širem kontekstu praksi obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u Europi, s pomoću procesa stvaranja baštine, turistifikacije, kao mjesta društvenog sjećanja, ali i umjetničku izvedbu inspiriranu praksom gradnje *mirila*. Unatoč nizu aspekata i rakursa promatranja koji su pokriveni dosadašnjim istraživanjima, smatrao sam da još uvijek nismo bili na kvalitetan način sagledali i prikazali kontekst u kojem *mirila* imaju religijsko i simboličko značenje povezano uz vjervovanja u duše pokojnika koje ostaju (po)vezane uz svoje *mirilo*. Promatrajući *mirila* u tom kontekstu, ona su samo jedan dio posmrtnih običaja, odnosno dio su šireg kompleksa običaja, praksi i vjervovanja povezanih uz smrt (Katić 2017: 27). Ako promatramo konkretnu izvedbu izgradnje *mirila*, čak i na lokalitetima na kojima to podrazumijeva obilježavanje mjesta gradnjom kamenog spomenika postavljanjem kamena iznad glave i ispod nogu te popločavanjem prostora između njih, govorimo o samo nekoliko minuta radnje u nizu ritualnih praksi povezanih uz ispraćaj

pokojnika iz svijeta živih u svijet mrtvih. U publikaciji iz 2017. pokušao sam obraditi i religijsko-simbolički kontekst *mirila*, ali nedostaju svi drugi relevantni konteksti koju su izravno utjecali na to da *mirila* imaju takva značenja. *Mirila u kontekstu* nastoje nadopuniti taj nedostatak. Namjera je ponuditi obrise geografskih, povijesnih, kulturnih, društvenih i religijskih djelića mozaika koji su činili okvir u kojem *mirila* imaju religijsko značenje, u kojem su vernakularne prakse i vjerovanja povezani uz još uvijek živi običaj. Kakav je to prostor i koje je to vrijeme dalo *mirila* kao materijalizaciju vjerovanja? Početkom istraživanja *mirila* pretpostavka je bila da su oni ujedno i odraz povijesnih migracija stanovništva. S dolaskom stočarskog, katkad i transhumantnog, stanovništva na prostor dalmatinskog zaobalja, stanovništvo (do)nosi vjerovanja u opasnost i liminalnost mjesta koje mrtvo tijelo dotakne. Temeljna je argumentacija za takvo povijesno kontekstualiziranje *mirila* činjenica koja još uvijek stoji, a to je da stanovništvo dalmatinskih otoka ne poznaje praksu obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom. Upravo zato dva poglavlja prikazuju i bave se pitanjem povijesnih migracija te transhumantnim načinom života. U poglavlju o povijesnim migracijama saznajemo o dramatičnim odseljavanjima i doseljavanjima stanovništva te formativnom razdoblju Bukovice i Ravnih kotara. Stanovništvo koje danas živi na tom prostoru vjerojatno su potomci stanovnika koji su se doselili u tom razdoblju. Život tog stanovništva obilježen je stočarskim privređivanjem koje je uvjetovalo i način života. Stoga na primjeru Kruševa, sela koje je prakticiralo izgradnju *mirila*, te je živjelo na transhumantni način života, pokušavamo prikazati kakav je to način života, i kako je utjecao na obiteljsku svakodnevicu. Temeljni nositelj svih običaja je obitelj. Unutar obitelji oblikujemo se kao pojedinci i dio smo zajednice kojoj pripadamo. Identitetski smo i svjetonazorski, barem u počecima života, uvjetovani obiteljskim podrijetlom. Ujedno, obitelj i neposredna zajednica organiziraju i provode posmrtno prakse i običaje, te održavaju znanje i sjećanje na pokojnika. Stoga je obitelj jedan od ključnih faktora za razumijevanje značenja koja *mirila* imaju za obiteljski život, ali i obiteljski utjecaj na *mirila*. Kao što je već navedeno, *mirila* su samo jedna od posmrtnih praksi i jedno od vjerovanja koja je preindustrijski način života oblikovao. Životna svakodnevica, ali i blagdani i svetkovine, bili su obilježeni različitim vjerovanjima kojima su ljudi bili formirani, uvjetovani, plašeni, ali i zbog kojih su osjećali sigurnost. Kako bismo pokazali da *mirila* nisu bila nešto egzotično u to vrijeme niti su izlazila izvan konteksta u kojem su bila prakticirana, donosimo poglavlje o vjerovanjima u Bukovici. Vrlo često vjerovanja su bila umještena i povezivana uz određene lokalitete za koje se vjerovalo da su liminalni, opasni, neobični prostori u kojima su mogući susreti s nadnaravnim ili transcendentnim. Takva mjesta često su bila označena ili su rezultirala materijalnim manifestacijama tih vjerovanja u obliku križeva, kapelica, toponima, crkve pa i *mirilima* koja označuju mjesta ubojstva. Stoga smo željeli pokazati mrežu materijalnih manifestacija sakralizacije krajolika kojeg su *mirila* samo dio, ali nikako jedini, pa čak ni najvažniji. U poglavlju o sakralnom krajoliku Bukovice i Ravnih kotara dobivamo pregled svih tih elemenata sakralnog krajolika kako bismo na

pravi način promotrili *mirila* u geografskom i religijskom kontekstu. *Mirila* su u isto vrijeme uvjetovana geografskim odrednicama. Fizička manifestacija *mirila*, odnosno način kako će izgledati samo obilježje, specifično je ovisno o materijalu dostupnom u prirodi i neposrednom okruženju. Stoga *mirila* mogu biti osamljena ili dio *mirilišta* na kojem se mogu nalaziti deseci ili stotine *mirila*. Kako bismo pokazali na koji način geografske odrednice utječu na izgled i rasprostranjenost pojedinog oblika *mirila*, donosimo geografsku kontekstualizaciju *mirila* u dvama poglavljima publikacije. U prvom geografskom poglavlju *mirila* su objašnjena u odnosu na geografsku lokaciju te koja je razlika i sličnost u pojedinim selima i zaselcima. Drugo geografsko poglavlje donosi nam na primjeru južnoga Velebita međuodnos i prožimanje *mirila* i jednog mikrogeografskog konteksta.

Istraživanja o smrti u hrvatskoj etnologiji

Bez obzira na neosporivu važnost i neodvojivost *mirila* od niza relevantnih konteksta, važna je i činjenica da su *mirila* samo jedan dio posmrtnih običaja. Istraživanja odnosa prema smrti, ali i posmrtnih običaja, u kontekstu Hrvatske, vrlo su ograničenog dosega. Samo nekoliko hrvatskih etnologa bavilo se tematikom smrti i posmrtnih običaja. Sva njihova istraživanja i radovi odnose se uvijek na samo jedan dio posmrtnih običaja, što je i razumljivo s obzirom na složenost samih običaja te raznovrsnost u praksama koju je vrlo teško obuhvatiti u jednom radu. Istraživanje smrti i posmrtnih običaja vrlo je zahtjevan posao, ponajprije psihološki i emotivno. To je jedan od mogućih razloga zašto su se hrvatski etnolozi ovom tematikom bavili vrlo kratko, a neki tek usput. Važno je naglasiti kako se ovdje isključivo referiram na etnologe s kraja 20. st. stavljajući njihova istraživanja u širi kontekst antropologije smrti toga razdoblja. Starija pisanja o posmrtnim običajima događaju se isključivo kao dio širih istraživanja ili u sklopu *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*, Antuna Radića, kroz Zbornik za narodni život i običaje, ili kroz *Upitnicu etnološkog atlasa Jugoslavije*. Riječ je o istraživačkom kontekstu u kojem je smrt manja tema unutar ambicioznog plana holističkog pristupa kulturi ruralnog prostora. Tek potkraj sedamdesetih godina 20. st. smrt postaje legitimna tema koja može biti u istraživačkom fokusu.

Prve dvije autorice koje se u nas „ozbiljnije“ bave smrću te osim opisa i prikaza donose i interpretaciju te problematiziranje su Dunja Rihtman Augustin i Zorica Rajković. Dunja Rihtman Augustin analizira novinske osmrtnice (1978) dok se Zorica Rajković u svojem doktorskom radu koji je poslije objavila pod naslovom *Znamenje smrti* pozabavila obilježjima uz cestu (vijencima, križevima, spomen-pločama i spomenicima) (1988). Tih godina pojavljuju se još dvojica autora, Damir Zorić piše magistarski rad *Tradicijski oblici seoskih grobova i nadgrobnih spomenika na području*

Jugoslavije, čije je dijelove objavio 1991. godine, te Branko Đaković koji 1983. piše magistarski rad *Prilozi u grob na području Jugoslavije* iz kojeg nastaje nekoliko radova (1985; 1987; 1989; 1991). Mnogo godina poslije Đaković piše još jedan rad, ovaj put o drugom fenomenu, tzv. dvostrukom ili ponovnom pokapanju koji se odnosi na običaj da se poslije određenog vremena (40 dana, 5 godina, 10 godina) otkopava grob i iz njega vade lubanja i kosti koje se nakon određenog, kako on piše, rituala ponovno zakopaju (1999.). U posljednjem desetljeću objavljena su samo dva rada koja izravno problematiziraju smrt ili neki dio posmrtnih običaja. Grozdana Marošević piše članak o naricanju (2005.), dok Jasna Čapo Žmegač piše rad o vlastitu iskustvu proživljavanja umiranja roditelja (2010.).

Promatrajući općenito dosadašnja istraživanja i pisanja o smrti i posmrtnim običajima u hrvatskoj etnologiji, može se pomisliti da je ovaj tako važan, zapravo neizbježan, dio života premalo obrađen. Iako je doista smrt u našoj etnologiji znatnije obrađivana tek, i samo, u 1980-ima, ako promatramo kvalitativno a ne kvantitativno te u širem europskom kontekstu, mislim da smo u teorijskom i tematskom smislu u nekom trenutku bili ispred stranih autora, a katkad i njihovi suvremenici. Ne treba zaboraviti dvije činjenice: 1. Upitnice Etnološkog atlasa Jugoslavije ipak su kakvo-takvo sustavno istraživanje te i danas sadržavaju većinom neobrađenu i neobjavljenu građu, pa tako i posmrtni običaje, 2. Tijekom devedesetih godina kada imamo određenu stanku u istraživanjima smrti treba imati na umu da je riječ o razdoblju rata kada je smrt bila svakodnevna pojava te iako se čini kao idealno razdoblje za istraživanje i pisanje o smrti, vjerujem da su takve teme bile nezahvalne. Treba, doduše, spomenuti zbornik *Fear, Death and Resistance* koji na svojevrsan način piše i o smrti, ali je ponajprije riječ o etnografiji rata, a ne antropologiji smrti (1993). Rajković i Rihtman-Auguštin svakako su bile ispred svojeg vremena jer je istraživanje osmrtnica, a posebno spomen-obilježja uz cestu vrlo aktualna tematika u suvremenim istraživanjima (primjerice, MacConville 2010; Klaassens, Groote i Vanclay 2013; Dickinson i Hoffmann 2010; Nešporova i Stahl 2014; Reid i Reid 2001; Halliday 2010; Clark i Franzmann 2006; Collins i Opie 2010; Kennerly 2002). Rad Čapo Žmegač s druge strane prati suvremena kretanja u antropologiji smrti koja se sve više okreće od „klasičnog“ promatranja pogrebnih i posmrtnih običaja prema procesu umiranja i suvremenih problema smrti (Palgi i Abramovitch 1984).

Razvitak znanstvenog istraživanja fenomena mirila

Fenomen *mirila* posljednjih je stotinu i više godina izrastao iz marginalizirane etnografske zabilješke u složen predmet interdisciplinarnog znanstvenog interesa. Razvoj istraživanja *mirila* otkriva povijest pogrebnih praksi, simbolike, migracija i kolektivnog pamćenja.

Prve sustavne zabilješke o *mirilima* potječu iz pera arheologa i etnografa Luke Jelića, koji je između 1895. i 1898. u svojim rukopisima opisivao pogrebne običaje u Ražancu. Njegovo svjedočanstvo o „mrtvačkim mjerilima“ (kako ih tada naziva) preciznije je od bilješki drugih autora i zapisano je znatno prije. Jelić bilježi fizički izgled *mirila*, način gradnje, simboliku uklesanih motiva, rasprostranjenost običaja te liminalni karakter samog mjesta, gdje se pokojnikovo tijelo polaže i mjeri, a duša ostaje. Uspoređuje ih s kenotafima, stećcima i mašetama, pokazujući pritom razvijenu arheološku intuiciju. Njegovi zapisi upućuju na to da su *mirila* bila prisutna i u Ravnim kotarima, što širi prostor primjene tog običaja izvan podvelebitskog područja (Dronjić i Katić 2024).

Godine 1934. Ivan Krajač objavljuje članak u *Zborniku za narodni život i običaje* u kojem znanstveno analizira *mirila*. Njegov rad prvi je koji uz etnografski opis nudi i kulturološku interpretaciju. Krajač prepoznaje *mirilo* kao simboličko mjesto prijelaza, gdje se tijelo privremeno polaže, a duša ostavlja svoj trag. Naglašava orijentaciju pokojnika prema istoku, simboličku mjeru duše i svetost prostora. Komparativnim pristupom povezuje *mirila* s tibetanskim megalitima i alpskim *Totenbretterima*, što ih uklapa u širi europski kontekst. Važna komponenta Krajačeva rada jest i detaljna topografska dokumentacija lokaliteta (Krajač, 1934).

Milovan Gavazzi u djelu *Vrela i sudbine narodnih tradicija* (1978) proučava *mirila* kao oblik ritualnog mjesta sjećanja, smještajući ih u europski kulturni krajolik. Njegov doprinos leži u promišljanju *mirila* ne samo kao arhitektonske pojave nego i kao dijela megalitske, pretkršćanske pogrebne tradicije. Gavazzi analizira vjerovanja vezana uz dušu pokojnika, sakralnost prostora i upozorava na nužnost sustavne dokumentacije prije nego što znanje o toj praksi zauvijek nestane. Njegova analiza uključuje i pregled regionalne terminologije, usporedbu s europskim analogijama te identifikaciju *mirila* kao mjesta trajne memorije (Gavazzi, 1978).

Poseban doprinos daje Ante Glavičić u radu objavljenom 1980. u *Senjskom zborniku*, gdje sustavno opisuje *mirila* i *počivala* Bunjevaca na Velebitu. Njegov je rad najdetaljnija studija o toj temi u to vrijeme. Glavičić interpretira *mirila* kao kenotafe, opservira razlike u orijentaciji pokojnika, arhitektonske razlike sjevernog i južnog Velebita te upozorava na nestajanje ovog običaja. Osim empirijskog materijala, njegov rad uključuje i interpretaciju simboličke funkcije *mirila* u kontekstu smrti (Glavičić, 1980).

Mira Trošelj, najplodnija autorica u ovom polju, desetljećima istražuje *mirila* kroz terenski rad, ikonografsku analizu i tipološku sistematizaciju. U svojim radovima (1981. – 2017.) proučava astralne i solarne simbole, povezuje *mirila* s pretkršćanskim vjerovanjima te naglašava kontinuitet simbola u kršćanskom kontekstu. Trošelj klasificira regijske razlike, dokumentira simboličku ornamentiku i poziva na hitnu zaštitu *mirila* kao baštinskog fenomena. U radu nastalom u razdoblju 1981. – 1982. detaljno analizira uzglavnice *mirila* s južnog Velebita te ikonografiju motiva poput svastike, spirale, trozuba i križa u krugu, tumačeći ih kao odraz kozmičkog poretka i vjere u cikličnost života (Trošelj, 1981–1982; 2013).

Novi val istraživanja dolazi s interdisciplinarnim zbornikom *Mirila: kulturni fenomen* (2010), koji su uredili Andrej Pleterski i Goran Pavel Šantek. Knjiga okuplja autore iz niza znanstvenih područja (etnologija, arheologija, antropologija, povijest umjetnosti) i analizira *mirila* kroz prizmu pogrebnih rituala, migracija, topografije svetih mjesta i kolektivne memorije. Posebno važan doprinos daje Mario Šlaus, koji pokazuje da dimenzije *mirila* ne odgovaraju tjelesnoj visini pokojnika, čime se dekonstruira ranije shvaćanje njihove „mjere“ (Šlaus, 2010). Mira Trošelj tumači trozub i druge simbole kao tragove pretkršćanske ikonografije, a Mario Katić upućuje na srodnost *mirila* i *biliga* te prati njihove poveznice kroz povijesne migracije i etnogenezu Bunjevaca i Vlaha (Katić, 2010).

Katićeva monografija *Smrt u dalmatinskom zaleđu* (2017) i radovi s koautorima (Mirošević, Faričić 2016) stavljaju *mirila* u kontekst kulturnog krajolika i izvedbene baštine. *Mirila* se promatraju kao mjesta kolektivnog pamćenja, ali i kao suvremeni objekti turistifikacije i umjetničke reinterpretacije. Kontekstualnim i multilokalnim pristupom Katić pokazuje da *mirila* nisu fiksirani relikti prošlosti, nego žive prakse koje se preoblikuju kroz vrijeme i prostor (Katić, 2012; 2017; Mirošević, Katić i Faričić, 2016).

Demografska, migracijska i vjerska kretanja na prostoru južnog Velebita, Bukovice i Ravnih kotara – u relaciji s fenomenom mirila

Prostor južnog Velebita, Bukovice i Ravnih kotara kroz povijest je bio dinamična granica i kontaktna zona između različitih kulturnih, religijskih i političkih sustava. Od ranonovovjekovnog razdoblja pa sve do danas, taj je prostor oblikovan nizom demografskih kretanja, migracija, vjerskih napetosti, ali i ekoloških transformacija. Upravo u toj slojevitosti valja sagledati i fenomene poput *mirila* – pogrebnih spomenika vezanih uz transhumantne zajednice – kao antropološki simbol prostora prožetog migracijom i identitetskom nestabilnošću.

Nakon Morejskog rata (1684. – 1699.), Mletačka Republika preuzima kontrolu nad Dalmacijom, uključujući Bukovicu i Ravne kotare, gdje zatječe snažno izraženu depopulaciju. U svrhu revitalizacije prostora pokreće se ciljano naseljavanje Morlaka, transhumantnih stočara najčešće pravoslavne vjeroispovijesti s područja pod osmanskom kontrolom. Ove migracije nisu bile isključivo spontani pokreti, nego dio šire mletačke strategije naseljavanja, obrane i gospodarskog oporavka regije (Mlinarić i Kljajić, 2020: 36). Morlaci su često zadržavali polunomadski način života, iako ih se poticalo na sedentarizaciju dodjelom zemlje, oslobađanjem od poreza te uključivanjem u vojne poslove (Mlinarić i Župarić-Iljić, 2017: 44).

Njihov kontakt s katoličkom institucionalnom strukturom dovodi do novih oblika interakcije između konfesija. Međutim, ove su interakcije znale biti i konfliktne – mletačke vlasti nisu uspjele uskladiti pravoslavnu i katoličku jurisdikciju, što je izazivalo nesporazume i produbljavalo identitetske razlike (Markovina, 2011: 100–101).

Istodobno, ekološke intervencije na prostoru Vranskog jezera (npr. kanal Prosika) svjedoče pokušajima da se močvarna, nezdrava zemlja pretvori u produktivan agrarni prostor. Iako su ovi zahvati privremeno povećali atraktivnost prostora za nove doseljenike, problemi poput bolesti (malaria) i nespremnosti Morlaka da prijeđu na intenzivnu poljoprivredu ograničili su učinke melioracija (Mlinarić, 2020: 48–55). Rezultat su bile kulturne napetosti između stočarskog i ratarskog modela života, ali i transformacija krajolika u smjeru mješovitog agrarno-pastoralnog prostora.

U 20. stoljeću ovo područje ponovno ulazi u fazu depopulacije. Industrijalizacija i urbanizacija odvlače stanovništvo iz sela prema gradovima. Područja poput Karlobaga i drugih naselja u Podgorju doživljavaju izražen negativni prirast (Turk, Šimunić i Pokos, 2017: 86). U Ravnim kotarima i Bukovici proces je sličan – sela se prazne, a starija populacija ostaje bez mlađih naraštaja, često bez prijenosa znanja o običajima i lokalnoj povijesti. Starigrad, zbog turističkog razvoja i blizine NP Paklenica, jedini pokazuje nešto otpornije demografske obrasce (Turk i dr., 2017: 74).

Krajolik južnog Velebita, Bukovice i Ravnih kotara oblikovan je stoljećima suživota čovjeka i planine, gdje je priroda diktirala ritam života. U tom prostoru, transhumantno i alpsko stočarstvo nisu bili samo gospodarske prakse, nego duboko ukorijenjeni obrasci kulturne i duhovne svakodnevice. Oni su utemeljili specifične oblike naseljavanja, organizacije rada, rituala i simboličkog izraza – među kojima posebno mjesto zauzimaju i *mirila*. Transhumancija, oblik sezonskog stočarstva koji podrazumijeva selidbu stoke između zimskih i ljetnih ispaša, bila je temeljni oblik života lokalnog stanovništva Velebita. Kako navode Lisac i Ivanuš (2010: 426–430), sustav „poda“, „nadgorskih“ i „vrhgorskih“ staništa predstavljao je logičnu podjelu prostora u skladu s godišnjim dobima i mikroklimatskim uvjetima. Ljeti bi pastiri s obiteljima odlazili u planinske katune dok su zime provodili u nižim područjima, često tik uz obalu. Upravo ta mobilnost nije bila samo ekonomska nužnost, nego i nositelj kulturne prakse. Gradnja pastirskih objekata – suhozidnih staja, kućeraka, torova – izražavala je duboko znanje o prostoru. Knifić Schaps (2017: 254–260) ističe kako su takvi objekti kodirani izrazi prilagodbe okolišu, građeni bez vezivnog materijala, skladno uklopljeni u reljef, često uz izvore ili prijevoje. Prostorna logika gradnje pratila je slojnice – krovovi su se naginjali s padinom, a kuće su često bile orijentirane južno ili jugoistočno radi optimalnog grijanja i osvjetljenja (Ivanuš & Lisac, 2010: 431–435). Tradicionalna gradnja na Velebitu nije bila samo pitanje skloništa, nego i izraz kolektivnog znanja, okolišnog iskustva i kulturne simbolike. Knifić Schaps (2017: 254–260) opisuje lokacije pogodne za zasnivanje naselja te ističe kako je važna blizina stalne vode; raskrižje putova, podnožje brda (zaštita od vjetrova); rub polja, obradivih površina ili pašnjaka.

Naselja se zasnivaju na udaljenosti od 1 do 6 km, prilagođeno pješačkoj komunikaciji. Za građenje se upotrebljavao materijal iz neposredne okolice (kamen, drvo), temeljenje na kamenu živcu (nema dubokog temeljenja), štale su bile pod stambenim dijelom. U stanu je otvoreno ognjište, odimljavanje poklopcima u krovu (videlice/vidalice). Krov je nagiba oko 35°, bez snjegobrana. Voda za ljudsku upotrebu skuplja se s čistog krova (štala). Šterne, torovi, gumna i klijeti nisu imali samo funkcionalnu nego i simboličku vrijednost. U prostoru guma održavali su se društveni događaji, dogovori i prenošenje kolektivne memorije. Tradicijska arhitektura tako nije bila rezultat individualne estetike, nego zajedničkog razumijevanja prostora, resursa i socijalne kohezije.

Kroz 19. i veliku većinu 20. stoljeća, kako navodi Šime Peričić (2006: 572–575), gospodarstvo Velebita i Bukovice bilo je oblikovano skromnim stočarstvom, sitnom poljoprivredom i sezonskim radom. Ovce, koze i goveda bili su osnovna sredstva preživljavanja. Iako su poslije postojale neke naznake početaka industrijskog pristupa stočarstvu, kao što je mliječna industrija – mljekara u Jasenicama koja je proizvodila sir za tržište Zadra (Peričić, 2006: 587), ali je bila kratka vijeka i nikada nije snažno zaživjela. Ekonomija koja se temeljila na stočarstvu podrazumijevala je visoku mobilnost, ali i oslonac na zajednicu i mreže razmjene. Stočarski život bio je ispunjen ritualima. Kretanje na planinu i povratak obilježavali su blagdani poput Jurjeva ili Velike Gospe, uz paljenje vatre, blagoslove stoke i simboličke obrede prijelaza. Transhumantno i alpsko stočarstvo ostavilo je snažan trag i u usmenoj predaji. Vjerovanja o vilama, vukodlacima i duhovima bila su najprisutnija upravo među pastirima – onima koji su vrijeme provodili na granicama poznatog svijeta. Priče su prenošene uz ognjišta ili u stajama, stvarajući moralne orijentire i alat kulturne socijalizacije. Gospodarski obrasci na Velebitu bili su određeni neizvjesnim klimatskim uvjetima, slabo plodnim tlima i nužnosti samodostatnosti. Obitelji su držale ovce, koze, krave i volove, a obrađivale su žitarice poput raži i ječma (Peričić, 2006: 572–575).

U 20. stoljeću dolazi do snažnog procesa deruralizacije. Tradicijski stanovi napušteni su, suhozidi urušeni, a katuni postaju dio turističkih staza. Prostor južnog Velebita tijekom 20. stoljeća svjedočio je dubokim transformacijama – od demografske stagnacije i iseljavanja do pokušaja revitalizacije putem prometne, turističke i kulturne infrastrukture. Ključnu ulogu u tim procesima odigrali su pojedinci poput don Ante Adžije i dr. Ivana Krajača, čije su vizije i djelovanje ostavili dubok trag u kolektivnoj memoriji podvelebitskih zajednica.

Don Ante Adžija, svećenik iz Starigrada, pokazao je iznimnu društvenu proaktivnost u razdoblju između dva svjetska rata. Njegova uloga nije bila samo duhovna – djelovao je kao inicijator razvojnih projekata kojima je bio cilj prekinuti izolaciju podvelebitskih sela i revitalizirati gospodarski život. Najvažniji doprinos don Ante Adžije bio je na polju prometne infrastrukture. Godine 1930. pokreće izgradnju ceste Obrovac – Tribanj – Mandalina, povezavši primorske dijelove Velebita s njegovim zaleđem (Trošelj, 2017: 355). U suradnji s tadašnjim banom Tartagliom i Direkcijom šuma

Sušak, omogućio je prometno povezivanje Dalmacije i Sušaka, čime se otvorio prostor za jaču trgovinsku razmjenu i dostupnost obalnih sajmišta. Ova cesta nije samo infrastrukturni objekt, nego simbol modernizacije i težnje k uključivanju lokalnog stanovništva u šire ekonomske tokove. Adžija je prepoznao potencijal turizma kao izvora prihoda. Stoga se zauzimao i za izgradnju turističkih cesta i infrastrukture, uključujući gusternu na Velikom Rujnu i uređenje starih planinskih putova (Trošelj, 2017: 355). Njegovo zauzimanje za promjenu naziva sela iz „Starigrad“ u „Starigrad-Paklenica“ 1936. godine bilo je dio šire strategije kulturnog brendiranja i približavanja lokalnog prostora nacionalnoj turističkoj karti (Trošelj, 2017: 359).

Ivan Krajač, pravnik, političar i strastveni planinar i osoba koja je napisala prvi znanstveni rad o *mirilima*, promatrao je Velebit kao resurs za kulturni, turistički i gospodarski razvoj šireg područja. Njegova koncepcija podjele Velebita na sjeverno i južno glavno turističko područje svjedoči o njegovu razumijevanju geografske i kulturne raznolikosti planinskog masiva (Rukavina, 1993: 179). Krajač je zagovarao gradnju planinarskih kuća, skloništa i koliba, ne samo radi sigurnosti i udobnosti planinara nego i radi dugoročnog planiranja gospodarskog razvoja (Rukavina, 1993: 186). Godine 1911. sagradio je prvu planinarsku kuću u Senjskoj dolini, a tijekom djelovanja u Hrvatskom planinarskom društvu zaslužan je za povećanje broja planinarskih objekata s 2 (1920.) na 30 (1932.) (Rukavina 1993: 186). U njegovoj viziji, te su kuće trebale služiti i za obrazovne, zdravstvene i kulturne svrhe. Krajač se kao ministar trgovine i industrije zauzimao za izdvajanje sredstava za turizam i znanstvena istraživanja. Osobito je zanimljiva njegova uloga u snimanju dokumentarnog filma o Velebitu 1932., u kojem se kombiniraju turistički, etnografski i higijensko-prosvjetni motivi (Rukavina, 1993: 187).

I Krajač i Adžija svojim su radom izravno utjecali na transformaciju svakodnevice lokalnog stanovništva. Infrastrukturni projekti omogućili su bolji pristup obrazovanju, zdravstvu i tržištima, dok su planinarski i turistički razvoj stvorili temelje i za novi, suvremeni identitet prostora – od isključivo agrarnog prema kulturno-turističkom. No unatoč naporima, demografski gubitci bili su snažni. Deruralizacija nije zaustavljena, nego samo usporena. Unatoč projektima poput Premužićeve staze ili doma na Velikom Rujnu, Velebit ostaje prostor koji se i danas (re)prezentira kao „divljina“ i mjesto avanture (Đurin 2025).

Mirila između svetog i tržišnog: turistička i umjetnička valorizacija duhovnog krajolika Velebita

Iako su u određenom razdoblju u fokusu ovoga zbornika mirila izraz kolektivne duhovnosti i stočarske svakodnevice, od kraja 20. stoljeća *mirila* se sve češće nalaze u fokusu kulturne, turističke i umjetničke reinterpretacije. Danas, dok planinarske staze vode znatiželjne posjetitelje do tih „kamenih svjedoka prošlosti“, otvara se pitanje: gdje prestaje svetost, a počinje tržišna estetika? Potkraj 20. stoljeća, napuštanjem tradicijskog načina života i procesom deruralizacije, *mirila* su izgubila svoje primarno značenje – no nisu nestala. Upravo suprotno: postala su predmet sve većeg interesa – najprije znanstvenog, zatim umjetničkog, a zatim i turističkog.

Umjetničke reinterpretacije bile su jedan od ključnih mehanizama kojima su *mirila* prenesena iz domene intimne duhovnosti u širi javni diskurs (Katić 2025). U razdoblju od 2001. do 2008., umjetnici Josip Zanki i Bojan Gagić osmislili su performans koji reinterpretira ritual *mirila*, povezujući ga s idejama suvremene umjetnosti, tijela i sjećanja. Slijedili su i drugi oblici prezentacije: animirani film (*Mirila*, 2012), dokumentarni film (*Mirila*, 2017), izložba *Mirila – nematerijalna kulturna baština* u Klovićevim dvorima (2013), kao i virtualni muzej (www.mirila.org). Koreografkinja i plesna umjetnica Matea Bilosnić, te dramaturginja i spisateljica Nikolina Rafaj, 2024. i 2025. realizirale su projekt „Plesna kartografija – reimaginacija okoliša“. Cilj tog umjetničko-istraživačkog projekta bio je odgovoriti na pitanja: kako okoliš utječe na pokret? Kakva koreografija nastaje u tom okolišu? Kako se pokretom i koreografskim odlukama mapira prostor? Što je to za umjetnike plesna kartografija? Namjera je projekta bila mapirati okoliš koreografijom. Koreografijom se tražila poveznica nematerijalne tradicije i današnjice, te se pokušalo reimaginirati nastanak običaja kroz tijelo i pokret. Jedan od običaja u fokusu bila su upravo *mirila* prostora Bukovice i južnog Velebita. Takvi projekti nisu bili samo medijska produkcija, nego i čin mapiranja krajolika duhovnog značenja, u kojem se religijska praksa spaja s estetikom i memorijom.

S uključenjem *mirila* u popise nematerijalne kulturne baštine Hrvatske (2007), otvorila su se vrata institucionalne zaštite, ali i turističke valorizacije. Nacionalni park Paklenica (osnovan 1949.) i Park prirode Velebit (1981.) već su pružali okvir za upravljanje ovim prostorima, no tek potkraj 1990-ih počinje jasniji razvoj kulturno-pješačkog turizma koji uključuje mirila kao postaje na tematskim stazama.

Mirila postaju privlačno odredište za planinare, fotografe, ljubitelje mistike, pa čak i duhovne tražitelje. No njihova komodifikacija – uključivanje u brošure, vodiče, rute – neminovno otvara pitanja: gube li time svoju „izvornu“ svetost? Ili pak, kako tvrdi Marian Burchardt (2020), ovakva reinterpretacija nije kraj religije, nego njezin premještaj – iz institucije u kolektivnu memoriju, iz crkve u umjetnost, iz rituala u baštinu?

Pitanja koja se otvaraju u promatranju suvremenih konteksta *mirila* mogu ići u smjeru je li *mirilo* ritual ili umjetnost? Je li turistički obilazak duhovna praksa ili performativni čin? Samo pitanja pokazuju nam složenost razumijevanja suvremenog konteksta u kojem se *mirila* danas nalaze. U procesima estetizacije religijskih rituala dolazi do preoblikovanja pogrebne prakse u kulturni proizvod, s fizičkom infrastrukturom, označenim rutama, QR kodovima i pratećim narativima. Ova transformacija ne mora nužno značiti gubitak autentičnosti. Upravo suprotno – reinterpretacije mogu produljiti „život“ *mirila*, osigurati njihovu zaštitu, ali i otvoriti nova značenja povezujući ih sa starijim značenjima, kao što i ovaj zbornik ilustrira.

Turistička valorizacija *mirila* primjer je složenog odnosa „svetog“ i tržišnog, zaštite i eksploatacije, sjećanja i interpretacije. Ona pokazuje kako tradicija nije statična, nego se neprestano pregovara – uz umjetnost, institucije, turizam i osobna iskustva. U vremenu u kojem se kolektivne prakse sve više prepleću s estetikom, a religijska iskustva prepoznaju u hodanju, gledanju i dijeljenju na društvenim mrežama, *mirila* postaju poveznica – ne samo između svijeta živih i mrtvih nego i između prošlosti i suvremenosti kulturne baštine.

Zaključak i objašnjenje radova zbornika

U dalmatinskom zaobalju sve do kraja 20. st. bliski srodnici prate čovjeka tijekom procesa umiranja, brinu se za tijelo pokojnika, preuzimaju društveni status ožalošćenog i prikazuju svoju tugu u javnosti. Posmrtni rituali odvajaju žive od mrtvih. Tijelo pokojnika odneseno je s mjesta smrti i prolazi neki oblik transformacije tijekom pogreba. Ožalošćeni su zabrinuti opasnostima koje dolaze od tijela pokojnika i kontaminacijom od smrti, ali istodobno vlada i osjećaj duhovnosti, nade, svetosti i nade u zagrobni život (Robben 2004: 2). Čim bi netko pao u postelju zbog bolesti, njegovu sobu ispunila bi rodbina, djeca, prijatelji i susjedi. Zatvarali su se prozori i prozorski kapci. Palile su se svijeće. Približavanje smrti pretvaralo je sobu umirućeg u neku vrstu javnog mjesta. Danas se umire „tajno“. Ta „tajnost“, prema Vincentu Thomasu, rezultat je neprihvatanja smrti onih koje volimo (Vincent Thomas 1975: 266). U suvremenom svijetu nepovratno se prešlo s javne smrti na privatnu, od smrti koja se tiče sela na onu koja se odnosi samo na najbliže (Vincent Thomas 1975: 138). Moderni pogrebi „siromašni“ su u usporedbi sa starijima. Pojednostavnjuju se. Sve se zbiva kao da treba što prije završiti, kako bi se živi što manje uznemirivali, zbog smrti se ne smije gubiti vrijeme, ističe Vincent Thomas (Vincent Thomas 1975: 284). U suvremenosti *mirila* se vrlo često upotrebljavaju i izvan konteksta posmrtnih običaja, osim pri obilježavanju mjesta odmaranja s pokojnikom u Bukovici, ali ondje imaju druga značenja. No upravo ta promjena u prakticiranju i značenju

gradnje *mirila* jasan je pokazatelj i temeljite promjene uopće u posmrtnim običajima. Promjena životne svakodnevice utjecala je na sve kulturne i religijske vidove života, pa tako neizbježno i na posmrtne običaje. Probijanje i asfaltiranje novih cesta prouzročili su to da se pokojnika više ne nosi na groblje, što ubrzava i olakšava put do groblja pa odmaranje s pokojnikom postaje na većini lokaliteta suvišno. Gradnja mrtvačnica u gotovo svim selima i negodovanje svećenika jer pogreb počinje u pokojnikovoj kući dovode do toga da niz vjerovanja i praksi povezanih s boravkom pokojnika u kući postaju suvišni. Sve češće umiranje ljudi u bolnicama i staračkim domovima dovelo je do „nestanka“ smrti iz svakodnevnog života. Posljedica je toga pak nestanak niza vjerovanja i praksi povezanih s boravkom umirućeg u kući, njegovom smrću u vlastitom krevetu. Iako su se neki elementi zadržali, kao škropljenje pokojnika posvećenom vodom, paljenje svijeća, zadani procesijski odlazak od kapelice/mrtvačnice do groblja, većina praksi, vjerovanja i osobitosti posmrtnih običaja prestala je, promjenom životne svakodnevice, imati značenje, a zatim se i prestala prakticirati. Elementi koji su se ipak zadržali danas su usko vezani uz instituciju Crkve, a ne uz neka lokalna vjerovanja i predaje. Današnja smrt i posmrtni običaji gotovo su potpuno institucionalizirani, od umiranja do preuzimanja pokojnikova tijela od pogrebnog poduzeća te samoga pokapanja. Prijatelji, rodbina, ukućani i suseljeni više gotovo nemaju nikakvu ulogu ni odnos sa smrću. Podušje, karmine ili kako ih gdje već nazivali možda je i jedini element koji je izvan bilo kakve institucije i povezuje rodbinu i prijatelje s pokojnikom, ali i to se sve češće događa izvan obiteljskog doma pokojnika, najčešće u restoranima i kafićima.

Mirila, kameni spomenici uz pogrebne putove koji su označavali mjesta posljednjeg odmora pokojnika prije ukopa zanimljiv su kulturni fenomen, u ovom obliku izvedbe specifičan za prostor dalmatinskog zaobalja, pa tako i Bukovice, Ravnih kotara i južnoga Velebita. Ovaj zbornik okuplja niz interdisciplinarnih istraživanja koja zajedno nude višedimenzionalno razumijevanje *mirila* – ne samo kao materijalnih ostataka prošlosti, nego kao svjedočanstva o prostornoj organizaciji života, vjerovanjima, mobilnosti i identitetima lokalnog stanovništva.

Rad Ante Blaće i Lene Mirošević (*Mirila u kontekstu geografskih obilježja Ravnih kotara i Bukovice*) pokazuje kako su prirodnogeografske razlike između Bukovice i Kotara (reljef, klima, vjerski sastav) izravno utjecale na raširenost i oblikovanje prakse *mirila*. Na prostoru Bukovice, gdje je konfiguracija terena i gospodarski model pogodovao transhumantnom i alpskom stočarstvu, *mirila* su prisutnija i uočljivija nego u plodnijim i naseljenijim Ravnim kotarima. Povijesni okvir migracija i promjena naseljenosti – koji je oblikovao društvenu strukturu – razrađen je u radu Mate Ćurkovića (*Migracije stanovništva na prostoru Bukovice i Ravnih kotara od 14. do 18. stoljeća*). On podsjeća da je ovo područje stoljećima bilo izloženo osmanskim i mletačkim pritiscima, preseljavanjima morlačkog stanovništva i demografskim promjenama koje su dovele do specifičnih oblika kolektivnog života i kulturnih praksi. U tom kontekstu *mirila* se mogu promatrati i kao kulturni

odgovor na iskustvo nestabilnosti i gubitka. Etnografski uvidi u svakodnevni život, kako ih donosi rad o obiteljskoj svakodnevici Danijele Birt, u zapisima Ardalića i Zorića, dodatno naglašavaju kako su *mirila* bila ukorijenjena u šire obrasce obiteljskog, ekonomskog i duhovnog života. Praksa je bila povezana s načinom privređivanja, rasporedom naselja i specifičnim oblicima zadružnog života. Izmjene u strukturi obitelji, migracije i depopulacija, osobito tijekom i nakon 20. stoljeća, dovele su do postupnog nestajanja ove prakse. Geografsko-kulturni kontekst dodatno razrađuje rad Ane Škarice i Lene Mirošević koji analizira *mirila* na području južnog Velebita. Konceptom vertikalne migracije pastirskih zajednica objašnjava se kako su *mirila* nastajala u nepristupačnim kraškim krajolicima gdje je prijenos tijela do groblja zahtijevao višesatna kretanja kroz planinske staze, a mjesta odmora s pokojnikom pretvarana su u simboličke točke sjećanja. Poseban doprinos razumijevanju duhovne dimenzije krajolika daje Šime Vrkić u tekstu o svetim mjestima u obrovačkom kraju. Uz sakralne objekte i groblja *mirila* se ovdje uvrštavaju u širi registar mjesta koja zadobivaju svetost kroz praksu, memoriju i kolektivnu percepciju prostora. Duhovni svjetonazor lokalnog stanovništva dodatno je dokumentiran u radu Matije Dronjića koji istražuje tradicijska vjerovanja u nadnaravna bića. Ove predodžbe o onostranom usko su povezane s *mirilima* kao simboličkim granicama između svijeta živih i mrtvih, stvarnog i mitskog. Konačno, rad Marine Jurjević o transhumantnom stočarstvu na primjeru Kruševa, naselja kod Obrovca, pokazuje kako su ekološki i gospodarski uvjeti (raširenost pašnjaka, dislocirana naselja) odredili mobilni način života koji je važan za razumijevanje načina života stanovništva nositelja gradnje *mirila*.

Zajedno, ovi radovi svjedoče o tome da *mirila* nisu samo „spomenici pokraj puta“, nego kulturni dokumenti jednog načina života. Povezuju geografiju i usmenu predaju, religiju i gospodarstvo, prošlost i sadašnjost. Njihova prisutnost u krajoliku podsjeća nas na prostorno i duhovno iskustvo zajednica koje su na tom prostoru živjele – i na našu odgovornost da ih razumijemo, kontekstualiziramo, ali i zaštitimo od uništavanja. *Mirila* nisu samo posmrtni običaj, nego materijalizirani izraz načina života koji se temeljio na kretanju, prilagodbi i simboličkoj orijentaciji u prostoru. Kao takva, ona su točke zgušnjavanja značenja – spajaju migracijske rute, sezonsku ekonomiju, narativnu tradiciju i religijsku imaginaciju. U njima se ogleda cijeli svjetonazor zajednica koje su živjele u vrlo specifičnom krajoliku. *Mirila*, kako su ih dokumentirali Krajač (1934), Glavičić (1980), Trošelj (1991, 1995, 2013), Pleterski i Šantek, te Katić (2010, 2017), nisu samo materijalni ostaci pogrebnog rituala – ona su simbolički odrazi svih u ovom uvodu navedenih procesa. Čin postavljanja kamenih ploča na mjestu gdje pokojnik privremeno počiva označuje prijelaz, liminalni trenutak između života i smrti, ali i između nomadskog puta i stalnog groba. Kao takva, *mirila* su i metafora zajednica koje su kroz stoljeća boravile, migrirale, nestajale i vraćale se, ostavljajući tragove u krajoliku – tragove koje danas možemo čitati kao povijesnu, demografsku i duhovnu kartografiju prostora.

Literatura:

- Burchardt, M., 2020: *Regulating difference: religious diversity and nationhood in the secular West*. New Brunswick, US: Rutgers University Press.
- Clark, J., Franzmann, M., 2006: Authority from Grief, Presence and Place in the Making of Roadside Memorials, *Death Studies*, 30(6), 579 – 599.
- Collins, C. A., Opie, A., 2010: When places have agency: Roadside shrines as traumascapes, *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies*, 24(1), 107 – 118.
- Čapo Žmegač, J., 2010: Death Primarily Belongs to the Dying: A Contribution to the Anthropology of Death and Dying, *Narodna umjetnost*, 47(1), 49 – 67.
- Dickinson, G., Hoffmann, H., 2010: Roadside memorial policies in the United States, *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*, 15(2), 154 – 167.
- Dronjić, M., Katić, M., 2024: Folkloristički pabirci: etnografski rad Luke Jelića, u: Oršolić, T., Markulin, N. (ur.), *Luka Jelić (1864. – 1922.) istraživač i znanstvenik: valorizacija znanstvenog opusa*, HAZU, Arheološki muzej u Splitu, Arheološki muzej u Zadru, Zagreb i Zadar.
- Đaković, B., 1985: Hrana i piće u posmrtnim obredima, a posebno kao viaticum, *Etnološka tribina*, 8, 77 – 84.
- Đaković, B., 1987: Novac – popudbina u posmrtnom ritualu, *Etnološka tribina*, 10, 51 – 59.
- Đaković, B., 1989: Prilozi u grob, *Studia Ethnologica*, 1, 135 – 163.
- Đaković, B., 1991: Prilozi u grob kao simboli identiteta, u: Rihtman Augustin, D. (ur.), *Simboli identiteta: studije, eseji, građa*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb.
- Đaković, B., 1999: About the Custom of Repeated (Double) Burial, *Etnolog*, 9(1), 137 – 144.
- Đurin, S., 2025: From Pasture-Lands to Wilderness: How Velebit Became the Ultimate Place of Wilderness and Adventure, *Svetovi / Worlds*, 3(1), 57 – 74.
- Gavazzi, M., 1978: Vrela i sudbine narodnih tradicija, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- Glavičić, A., 1980: Mirila i počivala na Velebitu, *Senjski zbornik*, VIII, 197 – 209.
- Halliday, R., 2010: The Roadside Burial of Suicides: An East Anglian Study, *Folklore*, 121(1), 81 – 93.
- Katić, M., 2010: Mirila – porijeklo i značenje, u: Pleterski, A., Šantek, G. P. (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*, ZRC SAZU, Ljubljana, 15 – 35.
- Katić, M., 2012: Prilog istraživanju običaja obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, *Studia Mythologica Slavica*, 15, 117 – 133.
- Katić, M., Kale, J., 2013: Praksa obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u okolini Unešića, u: Kapitanović, V. (ur.), *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Veleučilište u Šibeniku, Filozofski fakultet u Splitu, Kulturni sabor Zagore, Split.

- Katić, M., 2015: Mirila od rituala do teatra – prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom u zaobalnom dijelu primorske Hrvatske, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb.
- Katić, M., Milanović Radić, V., 2017: Smrt u ogorskom kraju: običaji, vjerovanja i predaje, u: Kapitanović, V. (ur.), *Župa Ogorje: putovima života i vjere između Svilaje i Moseća*, Kulturni sabor Zagore, Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, Župa sv. Jure mučenika Ogorje, Župa sv. Franje Asiškog Crivac, Filozofski fakultet Split, Split.
- Katić, M., 2017: Smrt u dalmatinskom zaleđu: mirila od rituala do teatra, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Katić, M., 2023: Performance of Mirila as an Expression of the Power of Art. PowerPoint prezentacija s međunarodnog znanstvenog skupa: Religious Art and Power: Contestations and Affirmations. Budimpešta, 17. – 19. listopada 2024.
- Katić, M., 2025: Aesthetic Re-interpretation of Religious Practice in Fragile Environment – Mirila of Velebit Mountain in Croatia. PowerPoint prezentacija s međunarodnog znanstvenog skupa: Fragile Environments in a Digital Age: Technologies, Aesthetics, Socialities. Bohinj, 26. – 27. lipnja 2025.
- Klaassens, M., Groote, P. D., Vanclay, F. M., 2013: Expressions of Private Mourning in Public Space: The Evolving Structure of Spontaneous and Permanent Roadside Memorials in the Netherlands, *Death Studies*, 37(2), 145 – 171.
- Kennerly, R., 2002: Getting Messy: In the Field and at the Crossroads with Roadside Shrines, *Text and Performance Quarterly*, 22(4), 229 – 260.
- Knific Schaps, H., 2017: Pučka gradnja kao evolucijska sinteza idejne, emotivne i materijalne kompozicijske komponente, *Senjski zbornik*, 44, 253 – 274.
- Krajač, I., 1934: Mirila, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 29(2), JAZU, 161 – 168.
- Lisac, R., Ivanuš, M., 2010: Krajobrazni uzorci planinskih naselja Sjevernoga Velebita, *Prostor*, 2(40), 424. – 437.
- MacConville, U., 2010: Roadside memorials, *Bereavement Care*, 29(3), 34 – 36.
- Markovina, D., 2011: Bukovica u mletačkoj demografskoj i vjerskoj politici 18. stoljeća, *God. Titius*, 4(4), 99. – 109.
- Marošević, G., 2005: Naricanje u Hrvatskoj u povijesnom kontekstu, *Narodna umjetnost*, 42(2), 39. – 48.
- Milanović, V., 2013: Duše na kamenu: Pogrebna počivala Ogorja Gornjeg i mirila Starigrad-Paklenice, u: Kapitanović, V. (ur.), *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Veleučilište u Šibeniku, Filozofski fakultet u Splitu, Kulturni sabor Zagore, Split.
- Mirošević, L., Katić, M., Faričić, J., 2016: Sacred Records in the Landscape: The Mirila of the Dalmatian Hinterland, *Landscape Research*, 41(8), 869 – 879.

- Mlinarić, D., Kljajić, I., 2020: Ranonovovjekovne okolišne i demografske promjene na dalmatinskom višestrukom pograničju: usporedba kartografskih i statističkih podataka, *Hrvatski geografski glasnik*, 82(1), 35 – 58.
- Mlinarić, D., Župarić-Iljić, D., 2017: Ranonovovjekovna melioracija, protomoderne migracije i ekonomski razvoj vranskog posjeda, *Migracijske i etničke teme*, 33(1), 37 – 63.
- Nešporová, O., Stahl, I., 2014: Roadside memorials in the Czech Republic and Romania: memory versus religion in two European post-communist countries, *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*, 19(1), 22 – 40.
- Palgi, P., Abramovitch, H., 1984: Death: A Cross-Cultural Perspective, *Annual Review of Anthropology*, 13, 385 – 417.
- Peričić, Š., 2006: Prilog poznavanju gospodarskih prilika Bukovice i Podgorja u XIX. stoljeću, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, 48, 569 – 596.
- Pleterski, A., Šantek, G. P. (ur.), 2010: *Mirila: kulturni fenomen*, ZRC SAZU, Ljubljana.
- Prica, I., Senjković, R., Čale Feldman, L. (ur.), 1993: Fear, Death and Resistance: an ethnography of war: Croatia 1991–1992. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.
- Rajković, Z., 1988: Znamenja smrti, Izdavački centar Rijeka, Zavod za istraživanje folklora, Rijeka, Zagreb.
- Rihtman Auguštin, D., 1978: Novinske osmrtnice, *Narodna umjetnost*, 15, 115 – 173.
- Reid, J., Reid, C., 2001: A Cross Marks the Spot: A Study of Roadside Death Memorials in Texas and Oklahoma, *Death Studies*, 25(4), 341 – 356.
- Rukavina, A., 1993: Planinarsko djelovanje dr. Ivana Krajača, *Senjski zbornik*, 20, 173 – 194.
- Robben, A. (ur.), 2004: *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader*, Blackwell Publishing.
- Šlaus, M., 2010: Measuring Bodies or Souls and the Mirila Conundrum – A Physical Anthropology Assessment Based on Stature Analysis, u: Pleterski, A., Šantek, G. P. (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*, ZRC SAZU, Ljubljana.
- Thomas Vincent, L., 1975: Antropologija smrti I, Prosveta, Beograd.
- Trošelj, M., 1981/1982: Ukrasi i simboli na južnovelebitskim mirilima na području Starigrada-Paklenice, *Senjski zbornik*, IX, 115 – 148.
- Trošelj, M., 1991: Istraživanje mirila u južnom Velebitu (Malo Rujno), *Zadarska revija*, 6, 200 – 222.
- Trošelj, M., 1992: Prilog istraživanju velebitskih mirila, *Senjski zbornik*, XIX, 69 – 72.
- Trošelj, M., 1992a: Osvrt na neke osobitosti mirila na Velebitu, *Senjski zbornik*, XIX, 73 – 80.
- Trošelj, M., 1995: Prilog proučavanju i zaštiti mirila na Velebitu, *Paklenički zbornik*, 1, 261 – 265.
- Trošelj, M., 2010: Natpisi i likovni prikazi na velebitskim mirilima, u: Pleterski, A., Šantek, G. P. (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*, ZRC SAZU, Ljubljana, 63 – 76.

- Trošelj, M., 2013: *Mirila*, Turistička zajednica općine Starigrad, Starigrad.
- Trošelj, M., 2017: Don Ante Adžija – zaboravljeni starigradskopaklenički velikan, *Senjski zbornik*, 44, 345 – 372.
- Turk, I., Šimunić, N., Pokos, N., 2017: Suvremena demografska obilježja Podgorja, *Senjski zbornik*, 44, 73 – 96.
- Zorić, D., 1991: Nadgrobni spomenici i simbolizam identiteta, u: Rihtman Auguštin, D. (ur.), *Simboli identiteta: studije, eseji, građa*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb.